

SIMO KNUUTTILA

DESCARTESIN KÄSITYS VÄLTTÄMÄTTÖMYYDESTÄ JA MAHDOLLISUUDESTA

1. Mahdollisten maailmojen semantiikan synty keskiajalla

Modaalitermejä (mahdollinen, välttämätön, mahdoton) käytetään nykyään osittain eri tavalla kuin antiikin filosofiassa ja sen jälkivaikutuksen takia yleisesti myös keskiajalla. Nykyinen kielenkäyttömme pohjautuu 1300-luvulla tapahtuneeseen mahdollisen ja välttämättömän käsitteiden radikaaliin uudelleentulkintaan. Esitän seuraavaksi yhden tähän muutokseen liittyvän näkökohdan.¹

Antiikin filosofisissa koulukunnissa oli taipumus ajatella, että jos jokin tapaustyyppi on aidosti mahdollinen, siitä on olemassa toteutuneita esimerkkejä. Ajattelutavan taustaa valaisevat eräät Aristoteleen huomautukset. Aristoteles sanoo, että mahdollista on se, minkä olettamisesta aktualiseksi ei seuraa mitään ristiriitaista². *Taivaasta*-teoksen ensimmäisen kirjan luvussa 12 Aristoteles tarkastelee tapausta, että henkilö, esimerkiksi Sokrates, istuu nyt, ja kysyy, onko mahdollista, että Sokrates ei istu nyt. Jos se on mahdollista, sen olettamisesta aktualiseksi ei seuraa mitään mahdotonta. Mutta jos se oletetaan aktualiseksi, tuloksena on Aristoteleen mukaan, että on samalla kertaa totta, että Sokrates istuu nyt ja että Sokrates ei istu nyt. Siksi se, mikä on, silloin kun se on, on välttämättä. Jos Sokrates aina istuisi, ei olisi koskaan mahdollista olettaa ristiriidattomasti aktualiseksi sitä mahdollisuutta, että Sokrates ei istu. Siksi mahdollinen näyttää toteutuvan ainakin joskus. Aina samalla tavalla oleva on välttämätöntä, ja se mikä ei koskaan ole, on mahdotonta.

Juuri mainitun aristoteelisen ajattelutavan mukaan modaalikäsitteet laajentavat tarkastelunäkökulmaa niin, että puhuessamme jonkin ominaisuuden mahdollisuudesta tai välttämättömyydestä ajattemme sen esiintymisen yleisyyttä lajin jäsenillä tai sen esiintymisen yleisyyttä eri ajankohtina. En käsittele tässä lähemmin muita antiikin filosofiassa kehitettyjä modaalikäsitteiden tulkintoja. Riittää todeta, että ne aina viittaavat toteutumiseen yhdessä ja samassa historiassa. Siksi niissä pidetään aksioomana, että kun jokin nyt on jollakin tavalla, ei ole mahdollista, että se ei nyt olisi sillä tavalla. Vaik-

ka antiikin filosofikouluissa oli taipumus pitää mahdollisuustyyppin joskus tapahtuvaa aktualisoitumista sen aitouden kriteerinä, voitiin erilaisin lisämäärein puhua myös toteutumattomista yksittäisistä mahdollisuuksista. Mutta kun jonkin oletettiin olevan diakronisesti mahdollista, toisin sanoen mahdollista ennen ajateltua toteutumishetkeä, vaikka niin ei tapahtuisikaan, malliin ei liitetty ajatusta synkronisista vaihtoehtoista eli ajatusta, että toteutunut asiantila on yksi niistä vaihtoehtoista, jotka voivat olla aktuaalisia saman hetken suhteen.

1300-luvun alussa syntyi yksityiskohtaisesti kehitelty uusi tulkinta modaalikäsitteiden merkityksestä ja siihen liittyvä modaalilogiikan teoria. Niiden keskeisiin kehittäjiin kuuluivat Johannes Duns Scotus ja William Ockham. Uuden teorian ero edelliseen näkyy yksinkertaisesti siinä, että luovuttiin ajatuksesta, jonka mukaan se, mikä on, silloin kun se on, on välttämättä. Uudessa teoriassa ajateltiin, että mahdollisuuden, välttämättömyyden ja mahdottomuuden käsitteiden tulkinta edellyttää, että ajattemme useita samanaikaisia vaihtoehtoisia asiantiloja. Jos otamme lähtökohdaksi sen, miten asiat tällä hetkellä ovat maailmassa, emme vertaa niitä siihen, miten asiat jollakin toisella hetkellä ovat, vaan ajattemme niitä suhteessa ristiriidattomasti ajateltaviin vaihtoehtoihin malleihin, jotka ovat osittain samanlaisia ja osittain erilaisia. Oletamme siis joukon erilaisia ristiriidattomia maailmojen kuvauksia, eräänlaisia mahdollisuuksien keskenäisen yhteensopivuuden perusteella muodostuvia mahdollisia maailmoja, joista aktuaalinen maailma on yksi. Sovellamme sitten edellä mainittua aristoteelista ideaa, että mahdollista on se, minkä olettamisesta aktualiseksi ei seuraa ristiriitaa. Mahdollisuuden olettaminen aktualiseksi edellä kuvatussa uudessa taustamallissa tarkoittaa kuitenkin sitä, että se esiintyy jossakin mahdollisessa maailmassa. 'Sokrates istuu nyt' on ehkä totta aktuaalisessa maailmassa, joka on yksi mahdollinen maailma, mutta samaan aikaan on mahdollista, että Sokrates ei istu nyt, koska voimme ajatella sen olevan totta vaihtoehtoisessa asiantilassa. Kun loogisesti mahdollista on se, mikä esiintyy jossakin mahdollisessa asiantilassa, loogisesti välttämätöntä on se, mikä esiintyy kaikissa vaihtoehtoisissa asiantiloissa, ja loogisesti mahdotonta on se, mikä ei esiinny missään mahdollisessa maailmassa.

Uudessa teoriassa pidettiin perustavina ns. loogisia modaliteetteja, jotka erotettiin spesifisemmistä fysikaalisista tai episteemisistä modaliteeteista. Niiden merkitys liitettiin samanhetkisten vaihtoehtojen tarkasteluun, ja juuri idea synkronisista rinnakkaismalleista oli uuden ajattelutavan ydin. Sen tunnettu myöhempi muotoilu on Leibnizin teoria 'mah-

dollisista maailmoista'. Ajatus samanhetkistä vaihtoehtoisista asiantiloista on myös ns. mahdollisten maailmojen semantiikan intuitiivinen perusta. Jos tarkastellaan niitä aiheita, jotka viime vuosikymmenten aikana ovat tulleet filosofisen keskustelun kohteeksi juuri formaalisen mahdollisten maailmojen semantiikan sovellutusten kautta, voi vaikuttaa hiukan yllättävältä, että myöhäiskeskiajan analyttinen filosofia piti kiinnostavana melko samanlaisia kysymyksiä (modaliteettien lajit, identiteetin korvattavuus intensionaalisissa yhteyksissä, kontrafaktuaaliset konditionaalit jne). Tosiasiassa vaihtoehtoisten asiantilojen tarkastelu näyttää olevan luonteva menettely eräiden filosofisten ongelmien yhteydessä. Modaalisemantiikan perusidean samanlaisuus meidän vuosisadallamme ja 1300-luvulla näyttää selittävän samanlaisten filosofisten kysymysten suosion.

2. Kysymys modaliteettien perustasta

Antiikin filosofiassa olevaisen muuttumaton järjestys määrää sitä, mikä on mahdollista ja välttämätöntä. Se edustaa myös ikuista käsitettävyyttä, jonka tavoittamiseen järjen ajatellaan luonnostaan suuntautuneen. Uudessa teoriassa olevaisen järjestys on yksi mahdollinen asioiden tila, mutta se ei itsessään ole sen enempää käsitettävä kuin mikä tahansa ristiriidattomasti kuviteltava maailma. Käsitettävyyden irtautuminen olevaisen järjestyksestä on yksi kauaskantoisista myöhäiskeskiajan filosofian uusista teemoista. Sillä on oma historiansa, jonka yksi säe koskee näkemyksiä välttämättömien ja mahdollisten totuuksien perustasta. Tällä myöhäiskeskiajan keskustelulla on kiinnostavia yhtymäkohtia viime vuosikymmenien keskusteluun mahdollisista, aktualismista ja konseptualismista mahdollisten maailmojen olemassaoloa koskevan keskustelun yhteydessä.

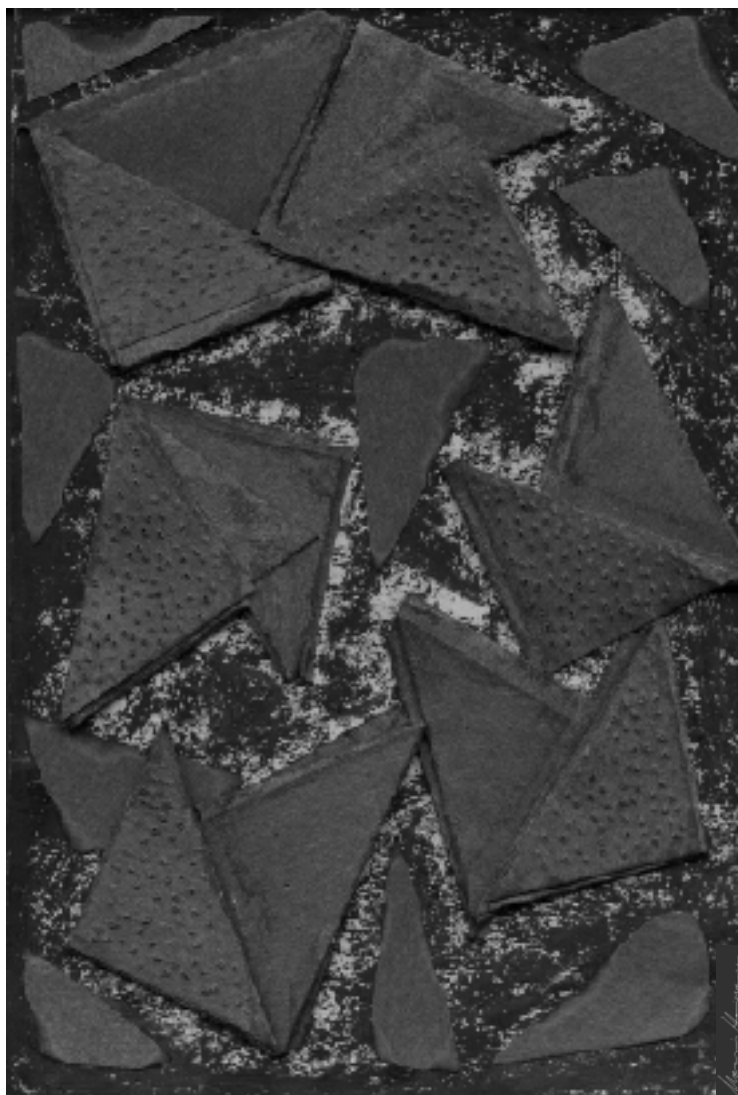
Tuomas Akvinolainen ja monet muut 1200-luvun loppupuolen ajattelijat esittivät seuraavan kristillisl-platonisen käsityksen modaliteettien ontologisesta perustasta. Ääretön välttämätön olio tuntee oman olemuksensa ja ajattelee, miten erilaiset finiittiset olevaisen järjestykset voisivat jäljitellä sitä. Mahdollisia finiittisiä olioita koskeva ideoiden järjestelmä voidaan ymmärtää välttämättömien ja mahdollisten lauseiden äärettömäksi kokonaisuudeksi; olevaisen ensisijaisuus mahdolliseen nähden näkyy siinä, että mahdollisuuksien järjestelmä muodostuu Jumalan mielessä äärettömän olemuksen jäljiteltävyyttä koskevan itserefleksion kautta.

Duns Scotus ajatteli edeltäjiensä tavoin, että mahdollisuudet ovat mahdollisuuksina olemassa Jumalan ajattelun kohteina, mutta toisin kuin edeltäjänsä hän esitti, että ne syntyvät Jumalan intellektiin suoraan ilman, että ne johdettaisiin siinä äärettömän olemuksen finiittisiin jäljittelymoduksina. Scotuksen mukaan Jumala ajattelee olemuksensa jäljiteltävyyttä erilaisten mahdollisuuksien kautta vasta sen jälkeen, kun mahdollisuudet ovat jo saaneet objektiivisen olemassaolon. Scotus ja Ockham kysyivät, ovatko mahdollisuudet mahdollisuuksia ennen kuin ne saavat objektiivisen olemassaolon Jumalan mielessä. Molemmat vastasivat kysymykseen myöntävästi ja huomauttivat, että loogiset välttämättömyydet ja mahdollisuudet ovat mitä ne ovat riippumatta siitä, onko Jumalaa tai maailmaa olemassa tai ei. Looginen on ajat-

telun ja olevan edellytys eikä seuraus. Jos mitään ei olisi, ei olisi myöskään propositioita, jotka olisivat välttämättä tai mahdollisesti totta. Kuitenkin loogiset ja mahdolliset totuudet olisivat eräänlaisina transsendentaalisina normeina juuri ne, mitkä ne ovat, sillä kaikki tosiasialliset olevaisen ja käsitettävyyden muodot olisivat niiden mukaisia.

Scotus ja Ockham irrottivat loogiset modaliteetit ontologisesta perustasta, mutta he antoivat niille objektiivisen, ei-konstruktivistisen tulkinnan. Jumalan intellekti ei ole niiden suhteen vapaa kuten ei mikään muukaan intellekti. Teoria oli lähtökohta monipuoliselle keskustelulle pelkkien loogisten mahdollisuuksien luonteesta. Suárez esitti teoksaan *Disputationes metaphysicae* laajan katsauksen tähän keskusteluun, ja siihen liittyen Descartes muotoili oman näkemyksensä välttämättömien totuuksien perustasta.

Vaikka tomistinen ja skotistinen modaaliteoria erosivat olenaisesti lähtökohdissaan, kumpikaan niistä ei sisältänyt konstruktivistista piirrettä. Descartesin käsitys muistuttaa Scotuksen teoriaa siinä suhteessa, että Jumala ei johda

välttämättömyyksiä ja mahdollisuuksia mistään, vaan ajattelee niitä suoraan, mutta se eroaa siitä niin, että Descartesin mielestä välttämättömät totuudet olisivat voineet olla toiset kuin ne ovat. Tämä on Descartesin modaaliteorian radikaali konstruktivistinen piirre. Välttämättömät totuudet perustuvat Jumalan vapaaseen valintaan. Teorian platonistinen piirre on, että valinta on ikuinen. Itse modaalistruktuurin sisältö näyttää Descartesin filosofiassa vastaavan 1300-luvun uutta modaalisemantiikkaa.³ Descartes ei hyväksynyt edellä mainittua Scotuksen ja Ockhamin ideaa, jonka mukaan välttämättömät ja mahdolliset totuudet ovat mitä ne ovat riippumatta siitä, onko Jumala olemassa. Välttämättömät totuudet ovat olemassa Jumalan intellektissä niin, että ne voisivat olla toiset kuin ne ovat. Jos Jumala ei valitsisi mitään propositionia välttämättömiksi, silloin välttämättömyydellä ja mahdollisuudella ei olisi mitään statusta. Monet ajattelijat Tuomas Akvinolaisesta Leibniziin esittivät, että ilman Jumalaa ei olisi välttämättömiä totuuksia. Kritisoidessaan Scotuksen modaaliteoriaa Thomas Bradwardinus formuloi ajatuksen teoksessaan *De causa Dei* (1344) seuraavasti. On väärin sanoa Scotuksen tavoin, että jokin olisi välttämätöntä tai mahdotonta silloinkin, jos *per impossibile* Jumalaa ei olisi. Korkeintaan voisi sanoa, että silloin olisi totta, että mikään ei ole mahdollista eikä välttämätöntä eikä mahdotonta. Myös Descartesin mukaan loogiset modaliteetit ovat riippuvaisia Jumalasta, mutta toisin kuin edellä mainittujen mielestä ne ovat Descartesin mukaan riippuvaisia Jumalan vapaasta tahdosta. Saattaa olla, että Descartes tunsivat Bradwardinuksen kiinnostavan muotoilun, jonka mukaan propositioniin voisi liittää vain modaliteetin puuttumisen, jos Jumalaa ei olisi. Teos ilmestyi painettuna vuonna 1618. Bradwardinus itse piti ajatusta hypoteettisena Scotuksen näkemyksen revisiona eikä liittännyt siihen Descartesin voluntaristista tulkintaehdotusta.

Descartesin modaalimetafysiikka ei ole possibilistinen: siinä ei ajatella, että mahdollisuuksilla sellaisenaan olisi jonkinasteinen olemassaolo. Eräät Descartesin aikalaisskotistit olivat possibilisteja. Toisin kuin Scotus he ajattelivat, että mahdollisilla olioilla on jonkinlainen heikko olemismodus, vaikka ne eivät kuulu olemassaoleviin asioihin. Descartes ei myöskään ole naturalistinen tai non-naturalistinen aktualisti siten kuin termejä käytetään modernissa keskustelussa. Mahdollisuudet ja välttämättömyydet ovat primaarisesti olemassa Jumalan ajattelun kohteina. Leibniz ajatteli samoin, vaikka hän piti Descartesin ideaa niiden voluntaristisesta alkuperästä käsittämättömänä. Scotuksen ja Ockhamin näkemys loogisista modaliteeteista eräänlaisina objektiivisina normeina ilman ontologista statusta ei saanut osakseen paljoakaan ymmärtämystä.⁴

Viitteet

1. Knuuttila, *Modalities in Medieval Philosophy*, Routledge, London 1993
2. *Ensimmäinen analytiikka* I.13
3. Vrt. *Tulkinnasta* 9
4. Knuuttila, "Modality in Descartes and His Predecessors", kirjassa Simo Knuuttila (ed.) *Modern Modalities*, Kluwer, Dordrecht 1989.
5. Knuuttila, "Duns Scotus and the Foundations of Logical Modalities" kirjassa L. Honnefelder et al. (ed.), *John Duns Scotus: Metaphysics and Ethics*, Brill, Leiden 1996.